

FRANCIS HUTCHESON VE GÜLME ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Özcan Yılmaz SÜTCÜ*

ÖZ

Modern dünya yeni toplum ve birey ile belirginlik kazanmıştır. Bu yeni toplum ve birey, çok kısa zamanda felsefenin çalışma alanı da etkilemiştir. Gülme üzerine düşünme bunlardan bir tanesidir. Hutcheson'nun gülme üzerine kaleme aldığı üç mektubu da bu yeni birey ile ilişkilidir. Her ne kadar Hutcheson'ın gülme üzerine düşünceleri Hobbes'a bir cevap verme şeklinde ortaya çıkmış olsa da aslında bu düşünceleri çağının bir ihtiyacı olarak görmek gerekir. Çünkü Hutcheson'nun içinde yaşadığı yeni dünyada bireyin toplumda davranışlarının kabul edilebilir kılınması için nelerin yapılması gerektiği her zamankinden daha önemli hale gelmiştir. Toplumsal yaşantıda nezaketin, esprinin ve güler yüzlülüğün kibar karşılaşmalar için ne kadar önemli olduğu artık felsefenin önemli bir parçası haline gelmiştir. Nasıl davranılması gerektiğinin tartışıldığı bir ortamda kaçınılmaz olarak gülme edimi de gündeme gelir. Çünkü gülmek, kendine hâkim olma ve nazik konuşma konusundaki kibar özlere meydan okuyan bir edimdir. Hutcheson'nun "Gülme Üzerine Düşünceler"ine odaklanmak gülmenin doğasına ilişkin taze bir soluk sunabileceği gibi o zamandan beri gülmeye ilişkin düşünümdeki değişimi görebilme imkânı da sunuyor.

Anahtar Kelimeler: Hutcheson, Hobbes, gülme, gülme teorisi, gülme felsefesi.

HUTCHESON AND "REFLECTIONS ON LAUGHTER"

ABSTRACT

The modern world is characterized by the new society and the individual. This new society and individual soon affected the field of study of philosophy. Reflection on laughter is one of them. Hutcheson's three letters on laughter are also related to this new individual. Although Hutcheson's reflections on laughter emerged as an answer to Hobbes, it should actually be seen as a need of his age. Because in the new world in which Hutcheson lives, it has become more important than ever what the individual should do to make her behavior acceptable in the society. The importance of politeness, humor and good humor for polite encounters in social life has now become an important part of philosophy. In a more narrow sense, politeness has been an important tool in research that delves into eighteenth-century disciplines of social interaction and the cultural codes that regulated appropriateness of not only speech, appearance, or bodily comportment, but also moral and social values. When discussing how to behave, laughter inevitably came to the fore. Because laughing is an act that defies polite aspirations for self-restraint and polite speech. Focusing on Hutcheson's "Reflections on Laughter" can offer a breath of fresh air on the nature of laughter, as well as an opportunity to see the change in my thinking about laughter since then.

Keywords: Hutcheson, Hobbes, laughter, theory of laughter, laughter of philosophy.

* Prof. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Felsefe Bölümü. İzmir/Türkiye
E posta: ozcanyilmazsutcu@gmail.com ORCID: 0000-0003-3324-6157

Makalenin geliş tarihi: 02.08.2023
Makalenin kabul tarihi: 01.11.2023

Submission Date: 01 August 2023
Approval Date: 01 November 2023

"Kişiyi, umduğuyla bulduğu arasındaki şaşkıncı
orantısızlıktan başka hiçbir şey daha fazla güldürmez

Pascal.

Giriş

Genel olarak üç tane gülme teorisi olduğu söylenebilir: Üstünlük teorisi (superiority theory), uyumsuzluk teorisi (incongruity theory) ve rahatlama teorisi (relief theory). Ancak sık sık vurgulandığı üzere bu teoriler aynı şeyleri temel almadıkları için birbirine rakip olarak görülemez. Üstünlük ve rahatlama teorileri gülmenin ne olduğundan ziyade gülme eylemine eşlik eden veya onun devamında gelen duygu ve rahatlama ile ilgili görünmektedir. Bu nedenle, uyumsuzluk teorisinin gülmenin ne'liğine ilişkin soruya cevap verme konusunda diğer iki rakibinden daha güçlü olduğu söylenebilir. Üstünlük teorisi, gülme ediminde kişinin kendini diğer insanlardan üstün hissetmesinden kaynaklanan duyguya odaklanır. Rahatlama teorisi ise gülme ediminde bastırılmış gerilim ve enerjinin hoş bir şekilde serbest bırakılmasından doğan rahatlamaya odaklanır.¹ Uyumsuzluk teorisi, gülme ediminin nesnesini belirli türdeki uyumsuzluklarla açıklama veya tanımlama iddiasındadır. Bu teorinin kökenleri Antik Yunan'a kadar gidiyor olsa da modern zamanlarda daha çok F. Hutcheson ile gündeme gelmiştir.² Bu makalede uyumsuzluk teorisinde önemli bir yere sahip olan Hutcheson'ın *Dublin Journal*'a gülme hakkında yazdığı üç mektuba odaklanılacaktır

Francis Hutcheson çok yakın zamana kadar birçok felsefe tarihinde hak ettiği oranda yer bulamayan "tarihsel" bir figürdür. Felsefe tarihinde bulunmayı da daha çok etik alanında Shaftesbury'nin düşüncelerinin bir takipçisi olmasına ve felsefi estetiğin "erken" bir habercisi olarak okunmasına borçludur. Hutcheson'ın Shaftesbury'nin düşüncelerinin geliştiricisi ve takipçisi olduğu görüşü artık sürdürülemez olduğu gibi Hutcheson'ın estetik kuram açısından erken bir haberci olma açısından taşıdığı değer de yeniden değerlendirilmesi gerekli olarak görünmektedir. Bu iki alanın dışında- gülmeye ilişkin düşüncelerinin başka bir alanda da yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Hutcheson'ın temel felsefi kaygısı etik'tir ve o ölümüne kadar bu alanda yazmaya devam etmiştir. Estetik'e ilişkin görüşleri ise onun etik tartışmalarının içinde dağılmış olmasına rağmen bu konuyu bağımsız olarak ilk ve son kez 1725'te, *Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*'da ele alır ve felsefi düşünme

¹ Morreall, John., *Gülmeyi Ciddiyeye Almak*. çev. Kubilay Aysevener, ve Şenay Soyer. İstanbul: İris Yay. 1997, s.32.

² Morreall, John. "The Rejection of Humor in Western Thought." *Philosophy East and West* 39.3, (1989): 243-265. s. 245/246.

açısından çok farklı bir değere sahip olan *gülme* üzerine üç mektubu da burada yer almaktadır.³

Etik ve estetik- özelde komedi/ mizah/gülme⁴ kavramların nesnesine ilişkin sorgulama olunca 18. yy. İngiltere'si oldukça zengin bir malzeme sunar. Bu dönemin bazı özel alanlara beklenenden daha fazla malzeme sunabilmesi, insanın deneyim alanlarını, düşüncelerini veya duygularını her yerden önce sorunsallaştırıp anlamaya çalışmalarından ileri gelir. İzini sürdürdüğümüz birçok etik ve estetik kavramın kökeni, Rönesans'a hatta Antik Yunan'a kadar götürülebilir.⁵ Ancak yine de 18. yy.'nin kendine özgü özellikler ile belirginlik kazandığı da aşikardır. Başka bir ifade ile erken dönem burjuvazinin belirginlik kazanmasıyla birlikte etik ve estetik kavramlar örtük de olsalar egemen ideolojinin oluşturulmasında merkezi ve güçlü bir rol oynamıştır.⁶ Her ne kadar etik ve estetik daha genel olarak değerler ve duysal dünya ile ilgili tüm kavramlar referans olarak kendisinden önceki dönemlerin etkisini taşıyalar da bu çok bilinen kavramlar – moral duyu, ahlaki değerler, ahlaki eylem, ahlaki tavır, güzel, hoş, deha, yüce, komik, mizah, gülme vb. -18. yy.da '*yeni bir özne*'nin ortaya çıkmasıyla ilişkili olarak yeni anlamlar kazanmışlardır.⁷

18. yy. İngiltere'sinde gülmeyi anlamaya olan ilgi, dönemin nezaket kültürü ile bağlantılıdır. "Gerçekten de nezaket, 18.yy. İngiltere'sinin çeşitli yönlerinin anlaşılmasında anahtar kavram olarak bilinmeye başlanmıştır."⁸ Nezaket bir görgü söylemidir; "nazıklık" birinin başkalarıyla etkileşim kurarken uygulayacağı davranış ve kişisel tavrın inceliklerini ifade eder. Yüzyılın başlarında Joseph Addison ve Richard Steele'in *The Spectator*'daki nazik bir kişinin sokakta yoldan geçen birini nasıl selamlayacağı; nasıl hoş bir şekilde konuşacağı, nasıl ayakta duracağı ve sarayda nasıl dans edeceğine kadar her şeyi kapsayan konuları derinlemesine tartışırlar. Yine Anon, 1762 tarihli eserinde⁹ genç bay ve bayanların kibar ve güzel davranışları nasıl sergileyebileceğini ve bireyin toplumda davranışlarının kabul edilebilir olabilmesi için neler yapmaları

³ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*. edit. Peter Kivy. The Hague: Nijhoff, 1973. s. 1.

⁴ Bu kavramlar zaman zaman birbiri yerine kullanılmaktadır. Ancak Hutcheson değerlendirmesinde gülmeyi kullandığı için metinde gülme kullanılmıştır.

⁵ Eagleton, Terry, *Estetiğin ideolojisi*. çev. Bülent Gözkan, İstanbul: Doruk Yayınları, 2010, s.18.

⁶ Eagleton, Terry, *Estetiğin ideolojisi*. s.18.

⁷ Eagleton, Terry, *Estetiğin ideolojisi*. s.19.

⁸ Soile Ylivuori, *Women and Politeness in Eighteenth-Century England: Bodies, Identities, and Power*, New York: Routledge, 2019, s.1.

⁹ *The Polite Academy, or School of Behaviour for Young Gentlemen and Ladies (London, 1762)*

gerektiğini madde madde anlatır. Aynı şekilde Jonathan Swift de eserinde¹⁰ nezaketin, esprinin ve güler yüzlülüğün kibar karşılaşmalar için ne kadar önemli olduğunu ifade eder. Daha geniş bir anlamda nezaket, 18.yy. sosyal etkileşim disiplinlerini yani sadece konuşma ve davranma değil, aynı zamanda ahlaki ve sosyal değerlerin uygunluğunu düzenleyen kültürel kodları inceleyen araştırmalarda önemli bir araç haline gelir.¹¹ Davranışların nasıl olması gerektiğinin tartışıldığı bir ortamda kaçınılmaz olarak *gülme edimi de* gündeme gelmektedir. Çünkü gülmek kendine hâkim olma ve nazik konuşma konusundaki kibar özlemlere meydan okuyan bir edimdir.¹²

Hutcheson'ın 'Gülme Üzerine Düşünceler'i

Yeni bireyin ve yeni toplumsal ilişkilerin ortaya çıkardığı nezaket kültürü dışsal davranışlarla ilgili dar bir çerçevenin ötesine ulaşır ve düşünsel bir perspektif üretir. Nitekim yüzyılın tamamına sirayet eden nezaket sadece bir görgü ya da "iyi terbiye"den bir adım daha yükseğe taşınır; "moral bir duyu" ya da "erdem" olarak düşünülür ve kavramsallaştırılır.¹³ Shaftesbury'nin yüzyılın başındaki yazıları yeni bir duruma işaret eder. Shaftesbury gelenekten yeni dünya öznesine geçişteki en iyi figür olarak durur. İki çehreli bir yüze sahip olan Shaftesbury, aynı zamanda 18. yy.da teori ile pratik arasında bilfiil açılmış bulunan yarığın da en iyi göstergesidir.¹⁴ "İyi terbiyeyi" ya da daha genel olarak "nezaketi" felsefenin temel tartışmaları içine sokarak yüceltir. "Shaftesbury için felsefe tartışması 'nezaket', 'davranış', 'iyi terbiye', 'incelik', 'zevk' ve 'sohbet' konularından ayrılamaz"¹⁵dir. Bu kavramlar, 18. yüzyıl kültüründe "zevk" in yükselişiyle felsefe dünyasında da kendine yer bulur. Yüzyılın ortalarında güncel hayatın sıradan eylemleri ve ritüelleri olarak tanımlanan yemek, gastronominin ötesine geçerek lezzete; kıyafetler sadece insanın bedenini örten ve sıcak/soğuktan koruyan nesnelere olmaktan çıkıp moda; yaşanılan mekanlar süslemeler yaşamsal ihtiyaçların giderildiği sığınaklar olmanın ötesine geçerek

¹⁰ *Treatise on Polite Conversation (1738)*

¹¹ Soile Ylivuori, *Women and Politeness in Eighteenth-Century England: Bodies, Identities, and Power*, s.1.

¹² Davison, Kate. "'Plainly of Considerable Moment in Human Society': Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland." *Royal Institute of Philosophy Supplements* 88 (2020): 143-169, s.147.

¹³ Davison, Kate. "'Plainly of Considerable Moment in Human Society': Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.147.

¹⁴ Hünler, Hakkı. *Estetik'in Kısa Tarihi: Modern Kültür ve Sanat Üzerine Felsefi Bir Araştırma*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998, s.154.

¹⁵ Klein, Lawrence E. *Shaftesbury and The Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England*. Cambridge University Press, 1994. s.34.

sanatsal mekanlara dönüştürülür ve neredeyse yaşama dair her şey sadece ihtiyaç olarak kullanılmaktan çıkıp incelikli niteliklerinin ayırt edilmesiyle ve bunların sağladığı zevk ile algılanmaya başlanır. Shaftesbury için bu tür bir zevk belli bir ilkeye dayanmalı ve bu ilke insanlığın doğal erdem yeteneğini gerçekleştirmesini sağlayan içsel "moral bir duyu" olmalıdır.¹⁶ Dolayısıyla rafine bir tat sadece bir duyusal deneyim olmanın ötesinde moral bir duyuya ve erdeme de işaret eder. Shaftesbury'nun öğrencisi olan Hutcheson, özellikle belirli nesnelerin algılanmasına yönelik verilen tepkiler olarak işlev gören "güzellik", "uyum", "ihtişam", "yenilik" ve "düzen" dahil olmak üzere bir dizi içsel duyuyu ortaya koyarak Shaftesbury'nin düşüncelerini daha da ileriye taşır.¹⁷ Bu içsel duyular teorisi, *Inquiry into the Original of our Ideas of Beauty and Virtue (1725)* adlı eserinde ortaya konulur, ancak aynı zamanda daha az kanonik bir metinde detaylandırılmıştır: *Dublin Journal*'a gülme hakkında yazdığı üç mektup bu düzlemde değerlendirilebilir.

Gülme tartışmaları birçok açıdan çeşitli düzeylerde nezaketle iç içe geçmiştir. Kibarlığı bozan yakışsız bir eylem olması, nahoş sesler neden olması ve yüzümüzde istenmedik değişimlere neden olmasından dolayı çoğu zaman horlanmıştır. Her ne kadar fiziksel olarak genellikle içten gelen, vücudu sarsan, yüzde değişikliklere sebep olan, kontrol edilemeyen bir tepki olsa da ve sosyal etkileşim üzerindeki etkileri konusunda kararsız kalınırsa da nazik bir sohbette gülme, kişilerin birbirinin dünyasına dahil olma ve kişilerin birbirinin dünyalarını açılmaları için önemli bir yer tutmaktadır. Bu yüzden gülme rahatsız edici oluşu kadar anlaşılacak için de dikkat çekmiştir. Daha da önemlisi gülme, ahlak felsefecilerini yönlendiren sorulara iç görüler sunmakta ve bu nedenle onların inceleme alanına çekilmektedir. Yüksek sesle gülmek, içsel duyuların ve estetik yargıların işleyişini ortaya çıkaran dışsal bir davranıştır. Doğru davranışı göstermek sadece "kibar" bir insan olma meselesi değil, aynı zamanda rafine zevki ve erdemi ifade etme anlamında da bir meseleye de işaret eder.¹⁸

Hutcheson'ın gülme üzerine düşünceleri 18. yy. İngiltere'sinin nezaket kültürü ile doğrudan ilişkilidir. İnsani duyarlılığın toplumdaki anlamı ve önemi hakkında süregelen tartışmaların bir parçası olarak ortaya çıkan bu düşünceler, hem insan doğasına yönelik akademik bir tartışmanın hem de hem de kibar olmanın doğasına ilişkin daha geniş kültürel bir yorumun ürünü olarak

¹⁶ Davison, Kate. "Plainly of Considerable Moment in Human Society": Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.148.

¹⁷ James A. Harris, 'Shaftesbury, Hutcheson and the Moral Sense' Sacha Golob and Jens Timmermann (eds), *The Cambridge History of Moral Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, s. 325-37.

¹⁸ Davison, Kate. "Plainly of Considerable Moment in Human Society": Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.149.

görülebilir. Zira bu değerlendirmeler bir yandan insanın olmazsa olmazı olan gülme edimini neyin tetiklediğini düşünmek ve bulmaya çalışmak diğer yandan ise etiğin daha geniş bencillik eleştirisini temel alan insan motivasyonunu anlamaya yönelik bir çalışmanın sonucudur. Hutcheson için gülme, insan doğasının iyiliksever eğiliminden kaynaklanır ve nezaketli bir toplumun işleyişi için çok gereklidir. Başka bir deyişle gülme, nazik bir toplum olmanın temel koşullarından olan karşılıklı olarak beğenilme güler yüzlü etkileşimlerde bulunma yani sosyalliğin hoş bir yönünü temsil etme olarak kusurları ve aptallıkları gücendirmeden düzeltmek için yumuşak bir yol olarak işlev görmektedir.¹⁹

The Dublin Journal'da 1725'te yayınlanan Hutcheson'ın gülme üzerine mektuplarından ilki, Hobbes'un, *The Spectator*'da 1711'de Joseph Addison tarafından tartışılmış olan gülme düşüncesinin bir çürütülmesidir. İkincisi, Hutcheson'ın gülmeye ilişkin kişisel düşüncesinin bir serimlemesidir. Üçüncüsü ise gülmenin yararları ve tehlikeleri üzerine bir tartışmadır. Hutcheson'ın gülmenin doğası ve etiği konusundaki bu kısa üç mektubu gülmenin ne'liği konusunda beklenenden daha geniş bir çerçeve sunmasa da yine de bu konuda devam eden tartışmaya önemli bir katkı sunduğu da kuşku götürmez.²⁰ Hutcheson *The Dublin Journal*'dan Mr. Arbuckle'a şöyle yazar:

"İnsan doğasına ilişkin araştırılmayı hak etmeyen hemen hemen hiçbir şey yoktur. Size çok alışılmadık bir konu hakkında bazı düşünceler gönderiyorum, gülme, eğer zihinlerimizde sık sık neler olduğunu anlamamıza ve doğamızın yapısında ne tasarlandığını bilmemize yardımcı olma konusunda herhangi bir işe yarayacağını düşünüyorsanız yayınlayabilirsiniz."²¹

İnsan doğasının ne olduğunu anlamak onun her yönünü göz önünde bulundurmadan geçer. İnsanı insan kılan ancak üzerine düşünülmeyen bir alanın dahil edilmediği bir düşünsel çabanın spekülatif bir tartışmaya götürmekten başka bir işleve sahip olamayacağı açıktır. Bu durumda "felsefenin salt, insan doğasının bilgisinden ve onun çeşitli güçlerinden ve yapılarından daha önemli olan bir tarafı yoktur"²² ve insani dünyanın herhangi bir ediminin – gülme'nin- de bu görevin dışında kalamayacağını söylemek gerekir. Hutcheson,

¹⁹ Davison, Kate. "Plainly of Considerable Moment in Human Society": Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.150.

²⁰ Telfer, Elizabeth. "Hutcheson's Reflections Upon Laughter." *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 53.4 (1995): 359-369, s.359.

²¹ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s. 102.

²² Hutcheson *Güzellik ve Erdem İdelerimizin Kökeni Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Merve menekşe Özer& Adnan Akdağ, İstanbul: Say Yayınları, 2020, s.31.

ilk mektubunun daha girişinde insan doğasına ilişkin araştırmanın sınırlarının olmadığını ve bilinemeyenin dünyasında üzerine düşünülmemeyen ve odaklanılmayan her alanın ne kadar büyük bir güce sahip olduğunu çok net şekilde vurgular. Gülme herkesin deneyimleyebildiği ancak açıklamadığı ya da açıklayamadığı bir edimdir. Bu edimin ne'liği hakkındaki bu değerlendirmeler insana, doğasına ilişkin daha geniş bir çerçeveye sahip olma imkânı sunacaktır.

Hobbes'un Gülme Teorisine Eleştiri

Gülme olgusu, Antik Yunan'dan beri bağlamı değişse de batı düşünce dünyasında zihinleri hep meşgul etmiştir.²³ Modern dünyada gülme olayını ciddi olarak ilk ele alıp değerlendiren isim Hobbes'tur.²⁴ Hutcheson'ın gülme edimine odaklanmasının kaynağında da zaten Hobbes vardır. Hutcheson Hobbes'un gülme için "ani zafer" gerekli ve yeterli koşul olarak görmesinden hareket eder ve Hobbes'un 'insan insanın kurdudur' (homo homini lupus) düşüncesine dayalı insan doğasına ilişkin gülme görüşünü etik için fazlasıyla sakıncalı bulur. Bunu açıkça reddetmek yerine Hobbes'un fazlasıyla sert ve kaba olan bu gülme teorisini mantıksal gerekçelerle çürütme yoluna gider. Eğer tüm gülmeler bir üstünlük duygusundan kaynaklanıyorsa, o zaman Hutcheson, iki varsayımın doğru olması gerektiğine dikkat çeker:

"Eğer Hobbes'un fikri doğruysa o zaman, öncelikle, kendimizi başkalarıyla veya mevcut durumumuzu daha kötü bir durumla karşılaştırmadığımız veya kendimize bir üstünlük görmediğimiz hiçbir durumda gülerken göremeyiz ve yine şu takip etmelidir ki bir başkası üzerindeki her ani üstünlük görünüşü, onu dikkate aldığımızda kahkahalara neden olmalıdır. Eğer bu sonuçların her ikisi de yanlışsa çıkarıldığı kavram da yanlış olmalıdır."²⁵

Hobbes'un *İnsan Doğası* ve *Leviathan* eserlerinde gülme edimini, insanların kendilerini başkalarıyla kıyaslamalarından ve kendilerini onlardan daha üstün görme eğiliminden kaynaklanan "ani bir zafer" duygusuna bağlamıştır. Bu nedenle Hutcheson'a göre Hobbes nasıl ki tüm insan eylemlerini kendini sevme (self-love) eğiliminden çıkarttırıyorsa gülme eylemini de bu eğilimden çıkartmıştır. Bu düşünme biçimiyle Hobbes insanda cömert veya nazik olan her şeyi görmezden gelmekte ve insanları her türlü dostluktan mahrum ve tam bir düzenbazın veya korkağın onları gördüğü şekilde görmüştür. İnsanı

²³ Bkz. Morreall, John "The Philosophy of Laughter and Humor", Albany: The state of University of New York 1987.

²⁴ Bkz. Hobbes, T., *Leviathan* çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 1992 s.51/52.

²⁵ Hutcheson, Francis., *An inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s. 103-104.

insan yapan aşk, sevgi ve hoşgörü gibi kavramların yerine ikiyüzlülük bencillik ya da korkunun hâkim olmasından yana bir tavır takınmıştır.²⁶ Etik yaşamın olmazsa olmazı olan tüm kavramlar ve bu kavramları doğuran duyular nasıl ki insan ve onun doğasından çıkarsanıyorsa aynı şekilde gülme edimi ve bu edimin bir sonucu olarak ortaya çıkan zevk de insandan ve onun doğasından çıkarsanmıştır.²⁷

Hutcheson'ın Hobbes eleştirisi, kimsenin alaya alınmadığı gülme vakalarına yoğunlaşma zemininde gelişir. Gülme çoğu zaman bizim hayali bir üstünlüğümüz olmadan bir parodiden, bir kinayeden de kaynaklanabilir veya kinaye yapanın zekasına hayran kalınarak da meydana gelebilir.²⁸ Dolayısıyla hayran olup taklit etmeye çalıştığımız birinin bir davranışını sergilemeye çalışmaktan nasıl daha üstün olabiliriz ya da bu tür bir edimden nasıl ani bir zafer duygusu doğabilir.²⁹ Çok basit olarak güncel hayatta sadece bir özelliğine imrenilen veya taklit edilen birinin davranışından nasıl oluyor da üstünlüğe ve bu üstünlükten doğan ani zafer veya zevk duygusuna geçilebiliyor? Hutcheson'a göre Hobbes haklı olsaydı iki temel sonuç ile karşı karşıya kalmamız gerekirdi: İlki, kendimizi başkalarıyla veya daha önceki bir durumumuzla karşılaştırmadığımız sürece bir gülme eylemi olmayacağıdır. İkincisi ise zafer duygusunun olmadığı bir gülmenin olamayacağıdır. Başka bir deyişle üstünlük duygusunun olmadığı gülme durumları varsa ki vardır, bu durumda üstünlük duygusu gülme için gerekli bir koşul olamaz. Öte yandan ani bir zafer duygusundan sonuçlanmayan gülme durumları varsa ki vardır, bu durumda da ani zafer duygusu da gülme için gerekli bir koşul olamaz. Bu iki durumda doğru değildir.³⁰ Oysa bunun tersi olan sayısız örnek vermek mümkündür.

Hutcheson ilk olarak üstünlük duygusuna kapılmadan ortaya çıkan veya çıkabilecek olan gülme edimlerinin nedenlerini anlatma yoluna gider. Bireyin öznesi olmadığı bir konuşmada veya bir metindeki nükteye gülmesi sonucunda aldığı zevk, her zaman gülen kişinin üstünlüğüne atıfta bulunmaz. Böyle bir durumda olsa olsa "yüksek davranış" gösteren kişinin zekasına hayran olunabilir ve saygı duyulabilir. Toplumda meslek açısından yüksek bir değere sahip olan biri toplumun daha az değer verdiği meslekten bir kişiye güldüğünde nasıl bir üstünlük devreye giriyor? Peki, az değer gören meslekten biri fazlasıyla değer gören birinin davranışına güldüğünde devreye giren üstünlük mü? Eğer

²⁶ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*. s. 103.

²⁷ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*. s. 103.

²⁸ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*. s.104.

²⁹ Lintott, Sheila. "Superiority in Humor Theory." *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 74.4 (2016): 347-358, s.354.

³⁰ Hutcheson, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.103/104.

üstünlükse ne tür bir üstünlüktür bu? Mesleki üstünlük ya da başka tarz bir üstünlük insani ilişkilerde her zaman devrede midir? Toplumda fazla değer gören meslekten kişi ile arasındaki ilişkiyi düşündüğümüzde daha az değer gören meslekteki kişi ne durumda kendini fazla değer gören meslekteki kişiden daha üstün hisseder ki gülebilsin. Ayrıca bu iki meslek arasındaki değer farkını düşündüğümüzde daha az değer gören meslekteki kişi daha fazla değer gören meslekteki kişi ile kendini kıyaslandığında bir duygulanım yaşadığı kesindir, ancak bu duygulanımın üstünlük olması fazlasıyla zorlama değil midir? Hutcheson'ın dediği gibi,

“Kendimizi daha saygın biriyle karşılaştıracak olursak, kendimizi sevmekten keyif almaktansa kendi eksikliklerimizi fark edip 'ağır ve kederli' hissetmemiz daha olası değil midir?”³¹

Hutcheson'a göre kahkahalarımız bizim hayali üstünlüğümüzden kaynaklanıyorsa kendimizden aşağıda gördüğümüz birileri her zaman olacağından aralıksız gülmemiz gerekmez mi ya da tam tersi bizi kendinden daha aşağıda görenlerin de aralıksız gülüyor olması gerekmez mi? Gülme eylemini kişinin kendisini başkasıyla kıyaslamanın içine sıkıştırarak anlamaya çalışmak ne kadar doğru bir yaklaşımdır. Böyle bir eğilimde dünyada sadece üstünlük derecesine göre kahkahalar yankılanıyor olması gerekmez mi? Ya da aşağıda olanların hiç gülmüyor olması gerekmez mi? Bu gerekmez mi? Sorularını uzatmak elbette mümkündür. Örneğin varlık hiyerarşisinde alt kademedeki görülen ya da öyle düşünülen canlıların – kediler, köpekler, sincaplar, kuşlar, maymunlar vb. – her gördüğümüzde kahkahalara boğulmamız gerekirdi. Tam tersine bu varlıklar bizi çok sık neşelendirir. Fakat bu neşelendirmenin her zaman “üstünlük duygusu”ndan kaynaklandığı doğru bir yaklaşım değildir. Bizi neşelendiren onların “aşağı”da gözüken ancak yaşamları için sergiledikleri ve sıkıcı diye tarif edilebilecek “düşünceden yoksun” eylemleri değil, tam tersine onların davranışlarımıza benzeyen davranışlar göstermeleridir.³²

İkinci olarak Hutcheson, hayatta kendimizi üstün hissettiğimiz anların her zaman kahkahalarla sonuçlanmadığını da dikkat çeker. Eşitsizliğin olduğu bir toplumda ve sınıfsal ayrımların olduğu toplumsal ilişkinin de bir tür üstünlük olarak görüldüğü her yerde kahkahaların hiç kesilmiyor olması gerekir. Beyazların siyahlara, zenginlerin fakirlere, büyüklerin küçüklere vb. her zaman bir “üstünlüğü”nden bahsetmek mümkündür. Ve bu durumda kahkahaların hiç kesilmemesi ve yaşamın baskın sesinin kahkaha sesi olması gerekir. Hutcheson Hobbes'a ve onun gibi düşünenlere alaycı bir şekilde cevap vermeye devam eder:

³¹ Hutcheson, Francis., *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s. 105.

³² Hutcheson, Francis., *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s. 105.

"İyi giyimli bir beyefendinin arabasında sokaklarımızdan geçtiği yerlerde etrafında bir sürü pejmürde dilenciye ve işlerinden ter döken hamalları ve şefleri görmesi çok neşeli bir durum olmalı."³³

Hutcheson Hobbescuların "aşağıda" ya da "zayıf olanları" evlerinden kovmaması ve onların yerine daha üstün ve güçlü olanları neşelendirmek için koymamalarını garip bulur! Gerek fiziksel gerekse yetenekler açısından üstün olanlarla zayıf olanları yerinden etmemeleri için hiçbir neden yok! Kimin veya kimlerin yanında kendilerini daha üstün hissediyorlarsa daha fazla sevince sahip olurlarsa onu yapmamak için engelleyici bir durum yoktur. Bu tip insanların kendileri ilgili yüksek görüşleri yerçekimi ile tamamen tutarsız olmalıdır! Kişinin davranışları ile üstünlük kurulan nesne arasındaki boşluk, insanları davranışlarında her zaman daha ciddi yapıyor ve bu yüzden bilinçli erdem ve büyük yetenekler her zaman alay konusu olmalıdır. İnançlı biri, inançlı olmayan birinden kendisini daha üstün hissedeceği için her zaman gülüyor olmalı ya da paralı biri ve bu paranın kendisine verdiği yüksekliğin sarhoşluğu ile parası olmayanlara sürekli gülüyor olmalı, sağlıklı biri, hasta birine sürekli gülüyor olmalı. Sağduyulu, düşünceli, dürüst, insanların ruhlarına nüfuz edebilen tüm insanlar, tam tersi niteliklere sahip olanlara göre hayal edilebilecek en neşeli küçük adamlar olmalıdırlar. Eğer böyle ise "insanlık halini boş ve gülünç bulduğu için halk arasına alaycı bir güler yüzle çıkan"³⁴ Demokritos, tüm filozofların en öne çıkan ve uzun sakallarının altında kıs kıs gülünü olmalıdır.³⁵

Gülme nedir?

Hobbes'a göre gülmenin nesnesi üstünlüktür. Üstünlüğü temel alarak örnekleri artırmak her zaman mümkündür. Bir an için üstünlüğe yol açabilecek meziyetlere sahip olanların bu meziyetlere sahip olmayanlara sürekli güldükleri bir dünya düşünelim. Ancak nerede durulacak fiziki üstünlükte mi, psikolojik üstünlükte mi, ekonomik üstünlükte mi ya da inanca dayalı üstünlükte mi? Bu tür bir sıralamanın sonu yok gibi. Peki üstünlük gülme edimini açıklamaya yeterli değilse o zaman gülmeyi nasıl açıklayacağız? Hutcheson, Hobbes'un gülme konusundaki eğilimine ilişkin itirazlarından sonra kendi teorisine geçiyor ve bunu temellendirmeye çalışıyor.

"Genel olarak gülmenin nedeni olarak görünen şey, zıt ek fikirlere sahip imgelerin yanı sıra bazı benzer ana fikirlerin bir araya

³³ Hutcheson, Francis., *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s. 106.

³⁴ Montaigne *Denemeler*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul:: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.172.

³⁵ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s 105.

getirilmesidir: büyüklük, asillik (dignity), kutsallık, mükemmellik fikirleri ile vasatlık (meanness) alçaklık (baseness), küfürbazlık (profanity) fikirleri arasındaki bu karşıtlık, gülünç (burlesque) ruhun ta kendisi gibi görünmektedir; alay ve şakalarımızın en büyük kısmı bunun üzerine kurulmuştur³⁶

Hutcheson'ın gülme teorisi farklı durumlarda neden güldüğümüzü açıklayan sözcükleri ve eylemleri kapsayan geniş bir anlama sahiptir; ancak her durumda iki zıt durumun, nesnenin, ögenin uygunsuzluk algısı fazlasıyla önemlidir.³⁷ Bu, bazı şeylere, bazı durumlara ve olaylara neden güldüğümüze dair bir açıklama vermektedir aslında. Hutcheson genel olarak uygunsuzluk algısından kaynaklandığını düşündüğü gülmeyi çok çeşitli olarak örneklendirir: (I) Düşüncelerin yüceliği ve kutsallığı açısından yüksek bir karaktere sahip bir metnin kaba veya bayağı konulara uygulanması bir uygunsuzluktur. (II) Yine aynı şekilde ciddi, yetenekli, saygın bir kişinin başına gelen küçük bir kaza da bir uygunsuzluktur. (III) Akıllı bir varlık olarak insanın haysiyetine yakışmayan aptalca hatalar; insan olmaktan kaynaklı bilgelik anlayışımızın tersine, herhangi bir büyük dikkatsizlik ya da büyük bir hatanın meydana gelmesi durumunda gülmemizin nedeni uygunsuzluktur. (IV) Ya değersiz ya da (nisan şakasında olduğu gibi) var olmayan bir nesne tarafından uyandırılan, şiddetli tutkular; bu tutkular, küçük ya da hayali bir olay üzerine yükseliyorsa, bunun bir tür aldatma olduğunun bilincinde olanların gülmesinin nedeni yine uygunsuzluktur. (V) İnsanın doğasının genel eğilimi olan iyi duygular ve uygun davranışlar yerine tam tersi olan duygular ve davranışlar sergilemesi bir uygunsuzluktur. Örneğin Hayattaki tek değerli şeyin dostluk ve yiğitlik olduğunu düşünen insanların büyük bir ciddiyetle, cimrilik sergilemeleri ve bu cimrilik yüzünden hayatlarını alt üst etmeleri gülmelere neden olur. Tam tersi durum da geçerlidir. Hayatın tek amacının para biriktirmek ve harcamamak olan biri için bunun tersi davranış sergileyen biri de gülmeye neden olur.³⁸ Tüm bu vurgulanan maddelerde oldukça farklı türden konularda uygunsuzluklar bir araya geldiğinde gülme ile karşılaşılır. Tüm bu uygunsuz durumlar göz önünde bulundurulduğunda gülünç olan, düşünülen ya da varsayılan bir normdan sapmadır.

Hutcheson'ın temel düşüncesi, gülmenin her zaman bir şekilde uygunsuz olduğunu gördüğümüz bir şeylerden kaynaklandığıdır. Bu, her ne kadar örnek bazında her zaman kanıtlanmaya ihtiyaç duyan bir durum olsa da

³⁶ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s. 109.

³⁷ Davison, Kate. "Plainly of Considerable Moment in Human Society": Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.155.

³⁸ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s. 109/110/111.

yine de ikna edici bir tarafı vardır. İster gerçek hayatta ister bir oyunda ister biri tarafından eğlendiriliyor olalım tam olarak bizi güldüren şey bir uygunsuzluktur. Uygunsuzluk kendi içinde çok farklı bir bağlama oturduğundan tek bir ilke veya kural ile onu ifade etmek çoğu zaman zor olabiliyor. Soylu birinin soylu olmayan sözcükler sarf etmesi de güçlü birinin güçsüz biri gibi davranması da bir öğretmenin her zamanki konuşma biçiminin dışında konuşmaya çalışması da bir işçinin her günkü giydiği kıyafetin dışında bir kıyafet giymesi de bir öğrencinin basmakalıp bir cümleyi tekrar etmesi de bir uygunsuzluktur. Burada değişmeyen tek şey farklı biçimde de olsa uygunsuzluk ve bunun sonucunda ortaya çıkan eğlenmedir.³⁹

Hutcheson'a göre uyumsuz imgelere verdiğimiz tepkinin bir eğlenme ile sonuçlanması tamamen beklenmedik bir durum olması ile ilgilidir. Gülmenin beklenmedik olması değişmez bir özellik olsa da ne tür bir uygunsuzluğa gülme tepkisi verdiğimiz açık değildir. Çünkü gülme tam anlamıyla mekanik iki farklı (zıt) ögenin ilişkisinden doğmadığından her eylem kendi uygunsuz öğelerine göre değerlendirilmelidir. Hiçbir şeye hayır diyemeyen birinin davranışı da etrafındaki olayları kavramaktan yoksun birinin davranışı da kişinin sürdürmeye çalıştığı kabul edilebilirlik imajını sürdürememesi de gülmeye neden olabilir. Kavrayışı değişen birinin daha önceki kavrayışını düşündüğümüzde ya da etrafındaki olaylara tepki vermeyen birine daha önce verdiği tepkisini hatırlattığımızda da bir uygunsuzluk durumundan bahsetmiş oluruz. Bu tür durumları da uygunsuzluk olarak görebilmek mümkündür. Nitekim Telfer'in belirttiği gibi,

"Bizi eğlendiren şeyin her zaman uygunsuz olarak görülen bir şeyden kaynaklandığını kabul etme eğilimindeyim. Ama uygunsuzluk "asillik" ile "vasatlık" arasında mı olmalı? Hutcheson kavramı ilk ortaya koyduğunda olduğu gibi asalet her zaman "asillik, kutsallık, mükemmellik" ise teorisinin birçok önemli vaka için geçerli olmasına rağmen tüm vakaları kapsamaya yatkın olmadığı da söylenebilir."⁴⁰

Yaşamın bir düzensizlik olduğunu her an deneyimlediğimiz bir dünyada gülme eylemi için uygunsuzluk kavramı ne kadar tatmin edici bir açıklamadır? İnsanın rutin davranışının dışındaki her eylemi, uygunsuzluğun bir örneği sayılacaksa "asil" ile "vasat" kavramları bize ne kadar yardımcı olabilir? Tüm yaşamsal niteliklerin bazı zamanlar daha görünür ve belirgin olması bir nevi uygunsuzluk olarak tanımlanacaksa Hutcheson'ın uygunsuzluk sınırları bir tür hayal kırıklığına işaret etmez mi? Bir gülme teorisinin tüm örneklerle uygulanma

³⁹ Telfer, Elizabeth. "Hutcheson's Reflections Upon Laughter", s.360/ 361.

⁴⁰ Telfer, Elizabeth. "Hutcheson's Reflections Upon Laughter", s. 361.

umudu varsa bu umudun peşinde gidip temel çerçeveyi çok geniş tutmak gerekir. “Belki de Hutcheson’ın ihtiyaç duyduğu temel fikir, uyumsuzluk (impropriety) olarak uygunsuzluk (incongruity) bazı normlara veya uygunluk kanonlarına riayet etmekte (kasıtlı veya kazara) başarısızlıktır.”⁴¹ Çünkü çok farklı norm biçimleri olduğundan bir teoriye uydurmak oldukça sıkıntılı olabiliyor. Bir yazım stili ile diğeri arasındaki çok az fark da yüksek soylu davranışlar ile sıradan davranış arasındaki fark da öfkeli bir konuşma ile çok öfkeli bir konuşma arasındaki fark da bir uygunsuzluk örneği olarak görülebilir. Hutcheson’ın tüm gülme edimlerine dayanak olarak ortaya koyduğu “asilik” ve “vasatlık” arasındaki farkın genelleyici bir ilke olmaktan ziyade uygunsuzluğun bir alt kategorisi olarak kullanımı daha anlamlı olabilir.

Hutcheson’ın meseleyi karakterize etme biçimi geçerliliğini bugünde korumaktadır: “Şimdi bu duygunun, eylemin, tutkunun ve duygulanımın başka bir zeminini keşfetmeye çalışacağım,”⁴²diyerek aslında meselesinin nasıl karmaşık olduğunu ortaya koyuyor. Gülmenin kendisini bir his, bir eylem, bir tutku ya da bir duygulanım olarak adlandırmak onu basit olarak ele almak olacaktır. Eylem kavramı da tek başına yeterli değildir. Bir eylem olarak görülecekse kasıtlı bir eylem olmadığının belirtilmesi gerekir. Çünkü gülme kasıtlı olduğunda, samimiyetsiz veya gerçek olmayan bir edim olarak görülür. Açıkça söylemek gerekirse bu, bir teori için oldukça sıkıntılı bir durumdur. Çünkü bir teori ise nedenin, her durumda aynı sonuca götürmesi ya da aynı sonucun aynı nedene her zaman bağlanması gerekir. Belli sıkıntıları içinde barındırmasına rağmen Hutcheson’ın teorisi ortaya atıldığından bu yana gülme “teorileri” arasında hala en ikna edici olanı olarak kabul ediliyor.⁴³ İnsan beynine ilişkin her türlü buluşa rağmen gülmenin neden kaynaklandığı gizemini korumaya devam ediyor. Gülme psikosomatik bir niteliğe sahiptir: Bir duygu ya da duygudan daha fazlasıdır, zihinden kaynaklanan bedende etkisi görülen bir tepkidir. Ama her şeyden ziyade faydalı haz içeren bir tepkidir.⁴⁴

Gülme Yararlı mı Yoksa Zararlı mı?

Gülme edimine eşlik eden hazzın diğer hazlardan farklı olduğu, kendine özgü özelliklere sahip olduğu gerçeğini göz önünde bulunduran Hutcheson, faydalı bir hazzı içermesinden dolayı gülmeyi, güzellik ve erdem duyusuna

⁴¹ Telfer, Elizabeth. "Hutcheson's Reflections Upon Laughter," s. 361.

⁴² Hutcheson, Francis *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.108.

⁴³ Morreall, John, *Comic Relief: A Comprehensive Philosophy of Laughter* West Sussex: Wiley-Blackwell, 2009. s. 12.

⁴⁴ Telfer, Elizabeth. "Hutcheson's Reflections Upon Laughter, s.359.

benzer olarak ele alır. Bu açıdan Addison,'nın gülme Tanrı tarafından insana bahşedilen ancak kötü kullanılan bir yeti fikrini vurgulamak için ek bir neden bulmuş gibidir.⁴⁵ Üçüncü mektubun başında şöyle der:

"İlk olarak, gülmenin, zihnimizin diğer pek çok eğilimi gibi doğal bir şekilde zihnimizde gülünç olan bir şeyin algısı ile başladığında ve doğal olmayan bir şekilde bedendeki dış hareketlerden kaynaklanmadığında bizim için zorunlu olarak hoş olduğunu gözlemleyebiliriz."⁴⁶

"Zorunlu hoş" ne demektir? Uygunsuz uyarıcıların duyu organlarımız üzerinde etkisinin kaçınılmaz bir sonucunun olmasıdır. Bir resimden, bir edebi eserden, bir melodiden, bir performanstan hoşlanırsınız. Ve bu hoşlanmanın zorunlu olarak zihnimizde mevcut olan duyudan kaynaklandığını biliriz.⁴⁷ "Dahası diğer duyulur idelerle benzer şekilde güzellik ve uyum ideleri hem zorunlu hem de doğrudan bize hoş gelirler..."⁴⁸ Gülmede de buna benzer bir durum söz konusudur. Bu açıdan Hutcheson gülmeden kaynaklı zorunlu hoş, güzellikten kaynaklı zorunlu hoşla benzetir. Gerek güzelliğin temel dayanağı olan uyumsuzluğun uyumunun doğurduğu hoşlanma ile gülmenin temel dayanağı olan uygunsuzluğun uyumunun doğurduğu eğlence paralel kılınarak daha iyi yol alınabilir. "Bizdeki güzellik idesini uyandıran biçimlerin çeşitlilik içindeki tek biçimlilik (uniformity) olduğu görülür."⁴⁹ Gülme iki durum, iki şey veya iki algı arasındaki uygunsuz ya da beklenmedik çağrışımlar algıladığımızda tetiklenir. Bu gerçekleştiğinde her ne kadar güzellikteki duruma benziyor olsa da harekete geçen güzellik veya uyum duygumuz değil, "gülünç duygumuz" (sense of the ridiculous)⁵⁰dur.

İki durumun paralellliği göz önünde bulundurulduğunda nasıl ki çeşitlilikteki birlik algısı güzellik fikrini doğuruyorsa ve bu da her zaman hoşu doğuruyorsa aynı şekilde iki durum iki olay arasındaki uygunsuzluğun uyumu algısı da gülünç fikrini doğurur ve bu da her zaman zorunlu bir hoşu doğurur.⁵¹ Doğamızda yer alan gülünç duygumuz bir hoş zevkin eşliğinde hoşnutsuzluk ve üzüntü durumundan sıyrılmaya da kapı aralar.⁵² Gülünç olana da güzel olana da eşlik eden şey zevktir. Ama burada bir ayırım yapmak gereklidir. Gülmeden

⁴⁵ Hutcheson Addison'ın, *Spectator* makalelerinden birinde gülmenin esasen insanın düşmüş doğasına ait olduğuna ve insanların onu kötü kullandığına ilişkin vurgusuna değinir. Bkz. Hutcheson's Reflections Upon Laughter 361.

⁴⁶ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.113.

⁴⁷ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s. 24.

⁴⁸ Hutcheson F., *Erdem ve Güzellik İdelerimizin Kökeni Üzerine Bir Soruşturma*, s. 46.

⁴⁹ Hutcheson F., *Erdem ve Güzellik İdelerimizin Kökeni Üzerine Bir Soruşturma*, s. 52.

⁵⁰ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.113.

⁵¹ Telfer, Elizabeth. "Hutcheson's Reflections Upon Laughter", s.361.

⁵² Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.113.

kaynaklanan zevk güzelden kaynaklı zevkten ziyade oyundan kaynaklı zevke daha yakındır. Oyun, ciddi olmayan eğlence için yapılan etkinlikleri içerir. Buna karşılık gülme ise ciddi olan eğlence için yapılan etkinlikleri içerir.⁵³ Her ikisi için de geçerli olan nokta eylemin zevkle sonuçlanmasıdır.

Hutcheson, “gülme halinin rahat, mutlu bir hal olduğunu... huysuzluğu, endişeyi veya üzüntüyü giderdiğini”⁵⁴ belirtir. Gülmenin doğurduğu sonuç, rahatlama ve gerginlikten mutlu bir duruma geçme ise bu ediminden aldığımız zevk felsefeden çok psikolojinin inceleme alanına girer. Nitekim pek çok yorumcunun söylediği gibi pek çok zevk alma olayında ilk dikkat çeken şey “psikolojik” olmasıdır. Yani, muz kabuğuna basıp düşen saygın birine gülmemizin nedeni, onun saygınlığı ile düşüşünün sıradanlığı arasındaki uyumsuzluktur ve bunun tadını çıkarmak eğlenceli bir durumdur. Böyle bir durumda ilk dikkat çeken şey içinde olunan durumdan eğleniyor oluşumuzdur. Bu açıdan Hutcheson’ın gülme üzerine değerlendirmelerinde bir nokta ön plana çıkıyor: ‘Eğlence’. Eğlence kavramı ile birlikte gülmenin insanın hayatındaki yeri ve kullanılabilirliği açısından önemi de ön plana çıkar. Hutcheson üçüncü mektubunda gülmenin bazı iyi amaçlar için doğamıza yerleştirildiğini varsayar:

"Gülmenin etkilerini ve onun doğamıza ekildiği amaçları göz önünde bulundurmak, çektiğimiz acılara dağebilir"⁵⁵

Hutcheson için gülme doğrudan hayatımıza katkısı olan bir edimdir. Bu katkıyı üç şekilde ifade etmek mümkündür: birincisi, gülmenin bir çeşit zevk alma yolu olması; ikincisi, iyi niyet ve dostane sosyal karşılaşmaları kolaylaştırması; üçüncüsü, insanları gücendirmeden zaaflarını düzeltmeye ikna etmesidir. Bunlar hepsi birlikte Hutcheson’ın gülmenin "uygun kullanımı"⁵⁶ olarak tanımladığı şeyi içerir. Uygun kullanım terimi açıklanmaya gereksinim duyar. Çünkü gülmenin hedefleri ve kimin güldüğü Hutcheson için fazlasıyla önemlidir. İlk olarak, gülmenin zevkle doğrudan bir ilişkisi olduğu barizdir. Gülme zevkli bir eylemdir ve zevk almak bizi gülmeye yatkın hale getirir.⁵⁷ Gülmenin herkesçe kabul edilebilir bir durum olmasının nedeni bu olsa gerektir. Komik uyarılar huysuzluğumuzu ve gerginliğimizi azaltır ve kederden uzaklaştırarak zihni rahat ve huzurlu kılar. Bu nedenle, "gülünç duyumuz" “zevk almak için bir yol ve hoşnutsuzluk ve kederden kurtulmak için kolay bir

⁵³ Telfer, Elizabeth. "Hutcheson's Reflections Upon Laughter", s.362.

⁵⁴ Hutcheson, Francis *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.113.

⁵⁵ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.113.

⁵⁶ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.113.

⁵⁷ Davison, Kate. "'Plainly of Considerable Moment in Human Society': Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.157.

çare"⁵⁸sağlar. Üstelik bu yol bireyin kendisi dışında başka bireyleri de gerektirir. Hutcheson gülmenin birlikte yapılan bir edim olduğunu ve bulaşıcı olduğunu altını çizer. Bu açıdan gülme Hutcheson'a Hobbes'un insan doğasında olmadığını söylediği iş birliği, birlikte eyleme ve nazik olma gibi kavramlarla cevap vermesine imkân sunar. İnsanın doğasında olan gülme sosyal bir eylemdir, insana neşe verir ve neşe de herkese bulaşır. Bu yönüyle o, iyi doğayı ve güler yüzlülüğü teşvik eder.

"İyi niyetle yapıldığında büyük bir zevk vesilesidir ve sohbetimize fazlasıyla renk katar. Aynı anda kalabalıklara neşe saçar ve neşeli, rahat bir zihin, bu yolla çevresindeki herkese benzer bir eğilimi yayabilir."⁵⁹

Hutcheson için gülme insan doğasında Hobbes'un tersine bireyin başkası ile var olduğu sosyalliğin hizmetinde hayati bir araç olarak yerini alır. Nazik bir toplum sadece söylemle değil, pratik koşullarla var olur. Benliğin ve sosyal ilişkilerin yönetimi olarak nezaket, her şeyden önce etkileşimin olduğu bir yerde anlam kazanır. Bu durumda görgü ve ahlak kuralları insanların birlikte yaşama kültürünün pusulası olacaktır. Davison'nun dediği gibi "nezaket yalnızca sosyal etkileşimi değil, özellikle sosyal uyumluluğu da hedefler."⁶⁰ Dolayısıyla Hutcheson'a göre gülme bireysel bir şey olabildiği gibi sadece bireysellikte tanımlanamaz. Her zaman gülme bir başkasını da hesaba katmayı gerektirir. Bu açıdan aslında gülme neşeyi dağıtabilir. Hutcheson "neşeyi dağıtabileceğini" ve "hoş bir mizaç" yayabileceğini iddia ettiğinde etik anlamda geniş çapta dile getirilen bir noktaya ulaşır. Gülme, yalnızca bir başkasının arkadaşlığını paylaşmanın bir parçası değil, aynı zamanda iyiliği geliştirme ve yayma gücüyle aynı zamanda nezaketin arzuladığı sosyal uyum ve uzlaşmayı teşvik etmede önemli bir role sahiptir. Bir beyefendinin ya da bir hanımefendinin eğlence ortamlarında iyi bir davetli olması belli bir neşeye ve espri anlayışına sahip olmasına bağlıdır.⁶¹

Hutcheson üçüncü mektubuna gülmenin hedefi nedir? Sorusu ile devam eder. Gülmenin kar ve zarar hesabı yapıldığında kaçınılmaz olarak zararlar kısmı da gündeme gelir. Bu bağlamda, alay etme etiği ve onun retorik kullanımları hakkındaki tartışmaya da değinir. Ki bu tartışma daha eskilere Antik Yunan ve Roma'nın yergi yazarlarına kadar götürülebilir. Bu konudaki ana metinler daha

⁵⁸ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.113.

⁵⁹ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.16.

⁶⁰ Davison, Kate. "'Plainly of Considerable Moment in Human Society': Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.158.

⁶¹ Davison, Kate. "'Plainly of Considerable Moment in Human Society': Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.158

çok alayın, hicvin ahlaksızlığı konu ederek ahlaklı olmayı desteklediğini savunur ve Hutcheson da aynı fikirdedir. "Çok küçük hatalar [...] gülünç bir ışık altında ele alınırsa,..." suçlular, çıplak ve ciddi bir uyarıdan daha çok aptallıklarından haberdar olmaya eğilimlidirler."⁶² Zaaflarla alay etmek, suçluları aptallıkları konusunda uyarır ve teoriye göre davranışlarını buna göre ayarlama şansı elde ederler. Elbette insanların davranışlarını düzeltilebilecek tek yol bu değildir, ancak bu yola başvurmak diğer yöntemlerden daha etkili olabilir. Yaygın açıklama, hicvin öğretici olduğu gibi eğlenceli olduğudur da. Hutcheson'a göre hatalarımızdan dolayı doğrudan sorgulanırsak, kendimizi savunma ihtiyacı içinde hissederiz. Ancak çok nazik alaylar ve hicivler bizi rahatlatır ve değişmeye yatkın hale getirir. Tabi buradaki anahtar kelime nazikliktir. Yalnızca hatalarımız "iyi niyetle"⁶³ gülünç bir şekilde ele alınıp işlenirse bunun "en az saldırgan ve en etkili azarlama" ⁶⁴olabileceğini savunmak mümkün olabilir.

Hutcheson'ın alayın ve hicvin kötüye kullanılmasından kaçınmanın kurallarını daha derinlemesine ele alır. Nitekim "insan doğasında gülünç bir duyunun hangi nedenle veya amaçla yerleştirildiğini görmek daha kolay olabilir"⁶⁵ancak "nasıl yönetilmesi gerektiğini"⁶⁶ göz ardı etmeden. Eğer alay ya da hiciv kullanılacaksa sadece küçük kusurlarımızı yani değiştirilebilir olan eylemlerimizi hedef almalıdır. "Bir başkasının büyük suçu veya ağır felaketi"⁶⁷ veya "bir parça zalim barbarlık veya hainlik"⁶⁸ alay konusu olmaya uygun değildir. Benzer şekilde kakhaha "düzeltmeyeceğimiz kusurları" hedef almamalıdır. Bu tür durumlarda gülerken yakalanırsak bu tür kakhahalar suçlu tarafından "kalbin katılığı ve bir başkasının felaketine karşı duyarsızlık olarak yorumlanacaktır."⁶⁹ Bir suçlunun ithamında ya da sorgulayıcı bir konuşmada şaka sıradan değildir. Bu tür bir eylem seyircideki tiksintiyi artırmaktan çok azaltır ve yapmacık bir nüktedanlığı nedeniyle konuşmacının hor görülmesine yol açabilir. Sıkıntı çekenlere dikkat çekmek için yapılan merhamet yüklü konuşmalar için de aynı tehlike söz konusudur. Her ikisi içinde fazlasıyla zorlama bir durum söz konusudur. Hutcheson için alay kullanırken dikkat edilmesi gereken bir diğer konu ise kutsallardır. Tanrı ve onunla ilişkili nesnelere hedef alan gülme erken modern toplumda kalıcı bir endişe kaynağıydı. Hutcheson'ın gülme teorisi, uygunsuzluğunun mantıklı bir gerekçesini içerir. "Gülünç algımız"

⁶² Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.115.

⁶³ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.115.

⁶⁴ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.115.

⁶⁵ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.116.

⁶⁶ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.116.

⁶⁷ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.115.

⁶⁸ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.115.

⁶⁹ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.115.

şaşırtıcı benzerliklerin algısına dayanıyor ve dayanmalıdır. Her açıdan kusursuz nesnelere ve aşkın olan varlıklar- tanrı gibi- anlamsız bir benzerliğe ve algıya dayandırılmaz ve bu nedenle gülünç bir konuma getirilemezler.⁷⁰

Burada üzerinde durulması gereken nokta alayın kullanılma biçimidir. Asıl tehlike muhakemesi zayıf olan insanların önündeki karışık nitelikteki nesnelere yükledikleri anlamlardır. Zayıf insanların şakalarıyla bazen herhangi bir karakterde, kurumda veya makamda gerçekten değerli olan şeylerin ihmal edildiğini veya küçümsendiğine şahit olabiliyoruz. Ve bu bize herhangi bir karaktere veya makama yönelik gereğinden fazla abartılan, ayırt edilmeyen genel şakaların münasebetsizliğini ve zararlı eğilimini gösterebilir. Hutcheson'ın dediği gibi,

"Alay, diğer keskin aletler gibi, akıllı bir adamın ellerinde işe yarayabilir, ancak aptallar bununla parmaklarını kesebilir veya dikkatsiz bir seyirci için yaralayıcı olabilir."⁷¹

62

Alay ve hicvin bir noktaya kadar farkındalığı artıracakını ancak bunun ötesinde zararlara neden olacağını düşünen Hutcheson'ı kuralcı olarak tanımlamak mümkün, ancak bunun tam anlamıyla katı bir sınırlama olduğunu söylemek de zordur. Farkındalığın ötesine geçen bir kullanımın etik açısından sakıncalarının çok fazla olacağını düşünür. Bu yüzden onun gülme edimine ilişkin yaklaşımı ahlaki ve incelikli davranışı ortaya koyma teşebbüsü için bir davranış rehberliği olarak görülebilir. Alayın kötüye kullanılabilir olması veya bu potansiyele sahip olması onun tamamen yararsız veya gereksiz olduğunu kanıtlamaz. Diğer duyularımızın da yanlış kullanılmasının onları gereksiz kılmadığı gibi.

Sözün özü yeni nezaket kültürünün bir mensubu olan Hutcheson, bu kültürün doğal eğilimi olarak "nasıl davranılması gerektiği" konusunda önerilerde bulunuyor ancak farkların göz önünde bulundurulduğu bir uyarıdır bu. "Akıllı adamlar" söz konusu olduğunda gülmeyi nasıl kullanacaklarını bildiklerinde onlar için pek bir sorun yoktur. Ancak gülünç duyuları gelişmemiş, olayların gülünç doğasını fark edemeyecek ve benzerliği yüzeysel olarak algılayabilenler daha genel olarak "muhakeme yeteneği az olan insanlar" söz konusu olduğunda ister istemez uyarının dozunu artırmaktadır. Bu ayırmadan Hutcheson'ın, toplumda entelektüel kapasite temelinde keskin bir ayrıma gittiği sonucuna varmak mümkündür. Bu sadece muhakemesi güçlü ve zayıf şeklinde değil, buna cinsiyete dayalı bir ayırım da dahil edilebilir. Çünkü Hutcheson

⁷⁰ Davison, Kate. "'Plainly of Considerable Moment in Human Society': Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.160.

⁷¹ Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*, s.117.

kadınların gülmesi konusunda da oldukça sessizdir.⁷² Herkes her türlü duyuya sahip değildir. Sahip olsa bile nazik toplumun sınırlarının dışına her an taşabilir. Bu açıdan istenen düzeyde gülünç duyuya sahip olanlar 18. yy. Hutcheson'nın kendi kültürünün mensupları olan İngiliz centilmenleridirler.

Hutcheson kadınların gülmesini, teorisinin dışında tutması özellikle kadınların kahkahalarının yarattığı endişelere ilişkindir. Zayıf muhakemeye sahip erkeğin bile gülmesini sınırlandırmaya çalışan Hutcheson'nın düşüncelerinin Shaftesbury'ninkilere benzer olduğunu söylemek mümkündür. Kadınların gülmesi meselesi o dönem entelektüel çevrenin çok az ilgisini çeken bir konudur. Çünkü kadınların davranış rehberliği erkeklerin davranış rehberliğinden daha karmaşıktır ve İngiliz toplumu daha kadına toplumda nasıl bir rol verilmesi gerektiği konusunda net değildir. Yaygın kanı kadının her zaman iffet sahibi ve pasif olması yönündedir ve gülme bu iki durumu da tehlikeye atar. Örneğin o dönemde bir davranış kitabı yazan John Gregory kadınların kahkahalarının bir ahlaksızlık işareti olarak okunabileceğini belirtir. Yüksek sesle gülmek alçakgönüllülüğü yalanlayan bir bilmişliği açığa çıkartır ve genç bir kadın güldüğünde "yapması gerekenden fazlasını bildiğine inanılır"⁷³ diye yazmıştır.

Sonuç

Hutcheson, gülme sorununa Hobbes'un gülmeye ilişkin düşüncelerine cevap olarak başlamış olsa da gülmenin doğası konusunda kendine özgü bir açıklama sunabilmiştir. Gülme teorisi farklı durumlara niçin güldüğümüzü açıklayan sözcükleri ve eylemleri kapsayan geniş bir alana sahiptir, ancak her durumda iki nesne arasındaki uygunsuzluk algısı ön plandadır. Gülme uygunsuz uyarıcılara beklenmedik şekilde verilen tepki ile tetiklenir. Bu uygunsuzluk gerçekleştiğinde devreye giren "güzellik veya uyum duyumuz" değil, başka bir içsel duyumuz olan "gülünç duyumuz"dur. Hutcheson'a göre dünyayı belli kalıplarla deneyimliyoruz ve kalıplardan bir bozulma algıladığımızda gülüyoruz. Gülünç eğlencenin anahtarı varsayılan bir normdan sapmadır- yani, dünyanın nasıl olduğunu veya olması gerektiğini düşündüğümüz yolları yöneten bir çerçeveye göre bir anormallik veya uygunsuzluktur. Gördüğü şekliyle içsel duyuların işleyişine özel olarak atıfta bulunan Hutcheson insan doğasının kabul edildiği şekliyle sadece beş duyudan ibaret olmadığını kişinin beş duyudan herhangi birine indirgenemeyeceği; büyüklük, haysiyet, ahlaklı, güzellik, uyum

⁷² Davison, Kate. "'Plainly of Considerable Moment in Human Society': Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland", s.162.

⁷³ Gregory, John. *A Father's Legacy to his Daughters*. Leonard C. Bowles, 1832, s.35/ 36.

fikirleri gibi ya da öte yandan, küçüklük, bayağılık, ahlaksızlık, çirkinlik, biçimsizlik' gibi çok sayıda algıya sahip olduğunu belirtir. Bu farklı fikirler, eğitim, kültür veya bunların doğal benzerliklerinin bir sonucu olarak zihnimizde maddi nesnelere, insanlar ve eylemlerle ilişkilendirilir.

Hutcheson'ın teorisini daha sonraki kuramcılara etkisini izlemek çoğu zaman gerekli bir yaklaşım olarak beliriyor. Ancak gülme kuramlarının geçmiş ile ilişkisini bir yana bırakırsak Hutcheson'ın gülme olayına odaklanması kendinde bir değer olarak varlığını bugün de korumaktadır. Gülmeyi daha geniş felsefi argümanları için bir araç olarak kullandığını söylemek mümkündür, ancak ortaya koyduğu ince argümanlarla gülmenin Hobbes'un ortaya koyduğu gibi kişinin kendisini sevmesine indirgenemeyeceğini ispatlıyor. Bunun yanında Hobbes'un gülmeye ilişkin görüşlerinden onun kaba insan doğası anlayışına da ters düşen iyi bir insan doğası anlayışı ortaya koyuyor. Hutcheson gülmenin kaynağını araştırırken içsel duyular nosyonu devreye sokarak gerek etiğe gerekse estetiğe farklı bir perspektifle bakılması gerektiğinin kapısını aralıyor. Bu nedenle onun gülme teorisi, insan duyarlılığı problemlerinin ötesinde çağdaş felsefi tartışmalar için fazlasıyla önemlidir. Dahası görünüşte kahvehane müdavimlerinden oluşan beyefendi bir dinleyici kitlesi için yazıyor gibi görünse de fikirleri bulunduğu yerin sınırlarının dışına taşmıştır.

Hutcheson'dan beri bir dizi filozof ve psikolog gülme için en iyi yaklaşım olarak uygunsuzluk teorisini gerek kendisinden sonra gelenleri etkileme açısından gerekse gülme olayının kendisine ilişkin sorgulamaları açısından en ikna edici olanı olarak görmüştür. Beattie, Kant, Schopenhauer ve çağdaş felsefede Morreal, gülme teorilerinden uygunsuzluk teorisinin gelişimine katkı sunmuşlardır. Üstünlük ve rahatlama teorilerinin ötesinde uygunsuzluk teorisi hala en ikna edici olarak kabul edilir. Modern teorisyenler Hutcheson'ın gülme yaklaşımını "erken dönem uygunsuzluk teorisi"⁷⁴ olarak tanımlama eğilimindedir. Bu nedenle Hutcheson'ın gülme felsefesindeki yerinin sağlam kalmasına ve halen bu tartışmaların göbeğinde olmasına şaşırılmamalıdır.

Hutcheson'ın, genel yaklaşımı gülmenin tanrı tarafından doğamıza iyi bir amaç için yerleştirildiği şeklindeki açıklaması dönemin felsefi perspektifi açısından oldukça anlaşılır olsa da "tanrının söz sahibi olmadığı" bir dünyada insan hangi edimleri ile var olmaya çalışıyor sorunu kendini fazlasıyla dayatmaktadır. Bu dayatma günlük yaşamın, aşkın dünyaya baskın geldiğini de açık kılmaktadır. Gülme, tanrı tarafından bize verilen faydalı hazzı içermesi bakımından aşkın ancak meydana geliş açısından her zaman dünyevi bir edim

⁷⁴ Paul McDonald, *The Philosophy of Humour*, edit. Mark Addis, Penrith: Humanities- E books, 2012, s.49.

olarak görülmüştür. Bu açıdan gülme esasen insanın düşmüş doğasına ait bir özellik olarak dikkatleri çekmiştir ve çekmeye de devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Davison, Kate. "Plainly of Considerable Moment in Human Society': Francis Hutcheson and Polite Laughter in Eighteenth-Century Britain and Ireland." *Royal Institute of Philosophy Supplements* 88, (2020): 143-169
- Eagleton, Terry, *Estetiğin ideolojisi*. çev. Hakkı Ünler ve Bülent Gözkan, İstanbul: Özne Yayınları, 1998.
- Gregory, John. *A Father's Legacy to his Daughters*. Leonard C. Bowles, 1832
- Hobbes, T., *Leviathan* çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 1992.
- Hutcheson, Francis, *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, Design*. The Hague: Nijhoff, 1973.
- Hutcheson, *Güzellik ve Erdem İdelerimizin Kökeni Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Merve Menekşe Özer& Adnan Akdağ, İstanbul: Say yayınları, 2020.
- Hünler, Hakkı. *Estetik'in Kısa Tarihi: Modern Kültür ve Sanat Üzerine Felsefi Bir Araştırma*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011.
- James A. Harris 'Shaftesbury, Hutcheson and the Moral Sense' in Sacha Golob and Jens Timmermann (eds), *The Cambridge History of Moral Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Klein, Lawrence E. *Shaftesbury and The Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Lintott, Sheila. Superiority in Humor Theory." *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 74.4 (2016)": 347-358.
- Morreall, John, *Comic Relief: A Comprehensive Philosophy of Laughter* West Sussex: Wiley-Blackwell, 2009.
- Morreall, John. "The Rejection of Humor in Western Thought." *Philosophy East and West* 39.3, (1989): 243-265.
- Morreall, John., *Gülmeyi Ciddiye Almak*. çev. Kubilay Aysevener, ve Şenay Soyer. İstanbul: İris Yay. 1997.
- Montaigne *Denemeler*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- McDonald, Paul *The Philosophy of Humour*, edit. Mark Addis Penrith: Humanities-Ebooks, 2012.
- Soile Ylivuori *Women and Politeness in Eighteenth-Century England: Bodies, Identities, and Power*, New York: Routledge, 2019.
- Telfer, Elizabeth. "Hutcheson's Reflections upon laughter." *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 53.4, (1995): 359-369.